

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ В АРХІВАХ

О. А. Пиріг

НЕП В УКРАЇНІ: КРИЗЬ ПРИЗМУ ОДНОГО ДОКУМЕНТА

Протягом останнього століття Україна вдруге трансформує економіку на ринкових засадах. Перша спроба реформ мала місце у 1920-ті рр., коли впровадження "воєнного комунізму" поставило під загрозу існування радянської влади. Вони ввійшли в історію як "нова економічна політика".

Сучасна історіографія непу представлена дослідженнями окремих його проблем, зокрема управління промисловістю, селянського господарства, найманої праці, торгівлі тощо. С. В. Кульчицьким зроблена спроба дати наскрізний аналіз політики більшовиків першого десятиріччя¹. До наукового обігу введено велику кількість досі не відомих документів і матеріалів.

Проте ще залишаються не оприлюдненими чимало надзвичайно важливих, інформаційно насичених архівних документів, які проливають світло на стрижневий, сутнісний аспект непу - ринкові відносини. Один з таких документів автором цього повідомлення виявлено в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Це доповідна записка Комісії з внутрішньої торгівлі України (Комвноторгу) під назвою "Комвноторг: регулювання торгівлі і боротьба з дорожнечею". Документ складено в березні 1924 р., підписаний головою комісії М. Лобачовим і адресований політбюро ЦК КП(б)У (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 52, арк. 184-196. Далі в посиланнях зазначатимуться лише номери аркушів). Як свідчить позначка, з ним ознайомився перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг. З огляду на високу адресу та офіційний статус доповідної записки матеріал заслуговує на довіру, потребує водночас критичного розгляду.

Оскільки документ такого типу є результатом колективної інтелектуальної праці апарату, він відбиває рівень його теоретичної підготовки, аналітичні можливості та ступінь ідеологічної зашореності. Укладачі записки виходять за рамки означеної проблеми, намагаючися розглянути питання промислового та сільськогосподарського виробництва, різних форм власності, податкову та цінову політику, роботу кооперації тощо.

Особливістю документа є визнання існування ринку й висування на чільне місце протиріч у системі ринкових відносин. На нашу думку, вже така постановка питання в тогочасних умовах була досить сміливою. Адже в опублікованих офіційних партійних документах ішлося про "досягнення" в господарстві на основі непу: повним ходом відбувалася реформа управління промисловістю, успішно завершувалася грошова реформа, функціонувала кредитно-банківська система тощо. За цих умов порушувати питання про протиріччя в системі ринкових відносин на рівні політбюро ЦК КП(б)У означало викликати на себе гнів як тих, хто визначав основні напрямки економічної політики, так і тих, хто їх реалізовував (арк. 184).

Цікавою є теза Комвноторгу про проблеми виробництва. З одного боку, абсолютно правомірно, що трестована державна промисловість виступала монополістом як у сфері виробництва, так і на ринку, передусім в оптовій ланці торгівлі. Не викликає заперечень і висновок про те, що така організація виробництва вступає у протиріччя з інтересами

споживача. З другого боку, укладачі доповідної записки не дійшли (чи не вистачило сміливості) до того, аби акцентувати увагу керівництва правлячої партії на необхідності створення сприятливих умов для розвитку приватного та кооперативного секторів виробництва. Саме організація промислового виробництва різних форм власності сприяла б виникненню конкуренції, яка, у свою чергу, викликала б розширення асортименту промтоварів, поліпшення їхньої якості та зниження цін. Однак РКП (б) боялася зростання приватного капіталу, тому й певною мірою обмежувала його існування (арк. 184).

Доповідна записка розкриває також погляд Комвноторгу на фінансову політику держави, від якої багато в чому залежав стан внутрішнього ринку. Зокрема, укладачі записки засуджують дії Наркомфіну по зниженню акцизних та податкових ставок на продукцію промислового виробництва, виходячи з того, що державний бюджет був дефіцитним (арк. 185). Така аргументація засвідчує недостатню обізнаність апарату комісії в питаннях податкової політики. Адже ще А. Сміт у своїй книзі "Дослідження про природу і причини багатства народів" писав, що податок має бути задуманим і розробленим так, щоб утримувати з кишені народу якнайменше понад те, що він приносить державній скарбниці. Відомо, що високі податки стримують підприємницьку ініціативу, гальмують подальший розвиток виробництва.

Далі Комвноторг порушує питання кредитування промисловості й торгівлі. Зменшення обсягів та скорочення термінів кредиту укладачі записки визначають як негативний чинник, що впливає на стан ринкових відносин. З цим важко не погодитися. Разом з тим, вони не зачіпають інших проблем, вирішення яких дало б поштовх розвитку ринку, зокрема питань кредитування приватного сектора господарства.

Торкаючися проблем торгівлі, комісія викладає питання неузгодженості інтересів внутрішньої та зовнішньої торгівлі, однак не розкриває його суті (арк. 184). На наш погляд, за цим стоїть небажання Комвноторгу - органу, який організовував і контролював внутрішню торгівлю різних форм власності, - загострювати відносини з Наркомзовнішторгом, що був організатором зовнішньої торгівлі. Як відомо, на початку непу на зовнішню торгівлю покладалося завдання налагодження експорту продукції вітчизняного виробництва (зерна, кам'яного вугілля, сировини тощо) та забезпечення промтоварами, яких бракувало на внутрішньому ринку. Задоволення потреб населення, передусім селян, у товарах промислового виробництва мало політичне значення. Тому статус Наркомзовнішторгу був вищим за статус Комвноторгу. Прагнення першого до активізації зовнішньоторговельних відносин породило ажіотажні заготівлі зерна для експорту, що створило певні проблеми на внутрішньому ринку.

Розглядаючи цінову політику держави, автори записки виходять насамперед із відомчих інтересів. Виникнення "ножиць цін" вони вважають наслідком неузгодженості інтересів внутрішньої та зовнішньої політики. Заготівлі сільськогосподарської продукції для експорту, нарощування їхніх обсягів, на думку Комвноторгу, призвели до надмірного зростання цін на зерно та сільськогосподарську сировину. Розуміючи необхідність оптимізації розхилу ножиць, Комвноторг виступає за адміністративні методи вирішення цього питання. Вона запропонувала державі знизити ціни на предмети широкого вжитку: сіль, цукор, гас, мило, сірники, борошно, хліб печений, рибу, м'ясо. При цьому було взято до уваги, що у великих робітничих центрах кооперативна та державна роздрібна торгівля розвинута слабо, а потреби населення задовольняються приватними торговцями. Як бачимо, весь тягар нормалізації роздрібних цін на промислову та сільськогосподарську продукцію пропонувалося перекласти на плечі приватника (арк. 188).

Документ, що розглядається, відбиває також стан ринку промислових товарів України. Зокрема, його автори повідомляють про роботу Комвноторгу щодо визначення потреби державної та кооперативної мережі в товарах підвищеного попиту та завезення їх у республіку. Однак у записці жодним словом не згадуються можливості республіканської промисловості в подоланні товарного голоду. Якщо взяти до уваги, що 1924 р. більшість українських трестів була підпорядкована Москві, то "завезення" необхідних товарів можна розглядати як прояв централізованого розподілу, що властивий директивній економіці (арк. 191).

Не залишилися поза увагою укладачів записки й проблеми грошової реформи в Україні. Конче потрібна й у цілому добре організована, вона мала в республіці свої особливості, найважливішими з яких були нестача червінців, передусім на периферії, та розмінний голод. Брак дрібних купюр негативно позначився на стані внутрішнього товарообігу республіки. Тож не випадково, що Комвноторг вимагав узгодити випуск казначейських білетів з потребами внутрішнього ринку (арк. 195).

Доповідна записка відображає також проблеми функціонування цього органу. Так, апарат Комвноторгу в 1924 р. складався з 12 осіб, половину яких становили обслуговуючі працівники. Протягом 1922-1924 рр. 15 разів розглядалося, але так і не було затверджене Положення про КВТ. Зрозуміло, що на продуману, науково виважену, чітку роботу цього органу годі було сподіватися.

Зміст доповідної записки переконує, що комісія не піднялася до розуміння того, що правляча партія використовує ринкові відносини в своїй політиці лише в обмеженому вигляді. Звідси - й перебільшення ролі держави в регулюванні ринку. У своїх пропозиціях щодо поліпшення стану внутрішнього ринку Комвноторг неодноразово наголошує на необхідності відповідних державних заходів з фінансування діяльності самого КВТ та його органів на місцях, з'ясування потреб населення в товарах (хоча це й функція КВТ), забезпечення товарною масою, вирішення питань фінансування та кредитування торгівлі, уточнення політики відносно приватної торгівлі тощо. Як бачимо, Комвноторг була органом реалізації партійно-урядових директив і працювала не виявляючи ділової ініціативи щодо розвитку ринкових відносин. Загалом вона мала певну можливість коригувати державну політику по розбудові ринку, але у своїй роботі не виходила за межі політики більшовиків, якій були притаманні імпровізація, обмежений допуск ринкових відносин, жорсткий контроль держави за станом ринку.

---

¹ Підкреслення в цьому та інших листах - їхнього автора. - А. К.